

MAGYAR ÉS NÉMET KISEBBSÉGEK

Holger Fischer	147	A magyarországi németek 20. századi társadalmi-gazdasági átalakulásának térbeli aspektusai
Ljuba Siselina	166	A volt Szovjetunió nemzeti politikája és a kárpátaljai magyarság

RENDEZNI VÉGRE

Juraj Alner	175	A magyar-szlovák sorsközösség
Niederhauser Emil	189	A dialógus dicsérete

SZEMLE

Kósa László	196	Az erdélyi katolikus egyház 1944-1991 között
András Károly	200	Kisebbségi szimpózium Bécsben
R. Süle Andrea	204	Konferencia a migrációról
Dobos Ferenc	207	Cseh esszék a győzelem csapdájáról
Marcus Galdia	211	Nyelvi kisebbségek Karin Höpp Nyugat-Európában
	213	Visszhang

CSEPELI GYÖRGY

Szimbólumok a nemzeti ideológia tudáskészletében*

A nemzeti ideológia által képzett tudáskészlet egyes alkotórészei arra szolgálnak, hogy a nemzeti társadalom tagjai hihessenek nemzetük létezésében, azonosulhassanak nemzetükkel, elhelyezhessék nemzetüket a lét dimenzióiban, megállapíthassák a nemzeti lét kiterjedésének körét és határait. Az ideologikusan megformált tudáskészlet azonban csak akkor válik alkalmassá a nemzeti társadalom életének teljeskörű leképezésére és bemutatására, ha a fenti alkotórészekkel együtt olyan megismerési szerkezeteket is tartalmaz, melyek alkalmazása révén a nemzeti társadalom tagjaiban a *megértés* benyomása támad, azaz értelemmel tudják telíteni nemzeti tapasztalataikat, cselekvéseiket és magatartásmódjaikat olyan érvekkel lesznek képesek magyarázni, melyekhez nemzeti hovatartozásuk okán folyamodhatnak. A megértés eszközeit, az érveket és a magyarázatokat a nemzeti ideológia által formált tudáskészlet *értelmezései* szállítják.

A tudáskészlet értékei alapján teremtnének meg azok az *értékelési szerkezetek*, melyek világosan kijelölik a nemzeti szempontból kívánatos és nem kívánatos tárgyak, jelenségek, személyek, működésmódok körét. Az értékelés nyomán olyan megértés támad, mely a saját és pozitívan értékelt nemzeti csoporttal pozitív (segítő, előmozdító, erősítő, fejlesztő stb.) viszonyban álló tárgyat, jelenséget, személyt, működésmódot ugyancsak pozitívnak mutatja be. És megfordítva, ami a nemzeti csoportot taszítja, attól idegennek hat, ellenszenves számára, tőle távoli, azt automatikusan negatív értékkel ruházza föl.

Ezt a meglehetősen egyszerű (egyébként az etnocentrizmusból örökölt) értékelési szerkezetet szükségképpen szüntelenül veszélyeztetik a szerkezetbe nem illő mozzanatok, ellentmondások. Az egyes nemzeti ideológiák éppen abban különböznek, hogy az ilyen esetekre nézve milyen kognitív lehetőségeket kínálnak. Elvileg az a leginkább kézenfekvő megoldás, ha az értékelési dilemmák felmerülése során *átértékelési*

* Részlet a szerzőnek a Századvég Kiadónál ez évben megjelenő *Nemzet által homályosan* című könyvéből.

szervezeteket tartogatnak, melyek jóvoltából az ellentmondó információ forrása denunciálódik, tartalma bagatellizálódik, vagy egyszerűen kényeszerű felejtésre ítélődik, esetleg új magyarázó szerkezetbe illesztve elveszíti ellentmondó erejét (Angelusz, Csepeli, 1982).

Példák a fenti értelmező szerkezet működésére sokféle tematizációs területről említhetők. Vegyünk most egy példát a történelmi tudat területéről. A függetlenségi harc nyilvánvalóan pozitív érték, melyet fenyegetni látszik az a történelmi körülmény, ha az elbukott. Ebben az esetben az eredeti érték fenntartása különféleképpen lehetséges: állítható, hogy a függetlenségi harc nem bukott el, csupán rágalomról van szó. Ha ez az állítás nem tartható, akkor mondható, hogy nem is volt szó a függetlenségi harcról, csupán múltó epizód volt az adott eseménysorozat a nemzet életében. Új magyarázó szerkezetbe ágyazva kijelenthető, hogy a szóban forgó bukás voltaképpen felemelkedésnek vetette meg az ágyat. Végül az sem abszurditás, hogy az adott eseménysorozat kitörlődik a nemzeti emlékezetből.

Az *oktulajdonítás* (attribúció) révén a nemzet életében bekövetkező különféle események okait illetően nyílik ítéletalkotási lehetőség, mely az értékelések működését jelentős mértékben megkönnyítheti, az ideologikusan megszerkesztett nemzetképet védelmezheti. Az okok, akadályok, illetve előmozdító tényezők képében jelenhetnek meg (siker-okok, illetve kudarc-okok). Mindkét változatukban vannak közöttük olyanok, amelyek tartós, elháríthatatlan természetűek, illetve olyanok, amelyek működése átmeneti, ideiglenes. Az okok aszerint is megkülönböztethetők, hogy nemzeti szempontból belsőnek vagy külsőnek minősülnek. Az ily módon kialakuló okkészlet tág magyarázati lehetőségeket kínál mindenféle nemzeti siker vagy kudarc magyarázatára. Tartós, elháríthatatlanul bekövetkező külső ok például a *végzet*, a *túlerő*. Ennek az oknak az ideiglenes, hol ható, hol nem ható változata a forgandó *szerencse* (például a „balsors”). Tartós, de belső okként jelentkezhethet az állandónak beállított nemzeti karakter egy-egy vonása, valamely tehetség, képesség vagy a nemzeti társadalom történetileg állandónak tűnő strukturális jellegzetessége (például a „szalmaláng”, „elmaradottság”). Végül ideiglenesen ható belső ok lehet néhány morális karakterisztikum vagy megtanulható, illetve elfelejtendő tulajdonság (például „összetartás”, „széthúzás”, „üzleti szellem”).

Gyakorta alkalmazott attribúciós szerkezet a felelősség el- vagy áthárítása, bűnbakok keresése, a nemzetet sorscsapásként ért külső hatások fölemlgetése, a vádaskodás, mentegetés stb. (Kelly, Michela, 1984).

A valószínűsítések terepe a jövő (Lichtenstein, Fischhoff, Phillips, 1982). Az egyik (gyakoribb) változat esetében a valószínűsítés a pozitívan értékelt események várt előfordulására hivatkozik. A hit, az illuzionizmus és a remény kapcsán már beszéltünk a különféle valószínűségi képzetekről, melyek értelmező szerkezetekként a nemzeti társadalom előtt álló különféle feladatok és programok ideologikus megítélési esélyeinek sugallására alkalmasak. Optimizmusról beszélünk, ha a nemzet jövőjéről alkotott képet a jövő derűsebbre fordulását tartalmazó várakozás jellemzi. Pesszimizmusról beszélünk, ha negatívan értékelt események valószínűsítéséről van szó. A pesszimizmus lélektanilag nehezebben vállalható, mint az optimizmus, ugyanis a negatív események bekövetkezésének eshetősége a maga fenyegető voltában megkérdőjelezi azt a jóérzést és elégedettséget, melynek biztosítása a nemzeti ideológia által megformált tudáskészlet lényegi lélektani funkciója.

Eredendően nem a személyben működő szorongató valószínűség-tudatról van szó (például halálfélelem vagy betegségetől való rettegés). A negatív események eshetőségével számoló kollektív értelmezések persze támaszkodhatnak az egyénben zajló hasonló félelmekre, azonban mint az a csoport szintű érzelmi és tudati jelenségek esetében általában megfigyelhető, az előforduló valószínűsítő minták szélsőségesebbek.

Így például az egyéni valószínűsítésekhez képest gyakoribb a nemzeti létet veszélyeztetőnek ítélt jelenségek eshetőségének minimalizálása, illetve maximalizálása. A minimalizálás a negatív kilátások teljes lebecsülését, a negatív jelenségek bekövetkezését jelző tények teljes figyelmen kívül hagyását foglalja magába, miáltal előáll a Bibó István által oly érzékletesen jellemzett hamis realizmus. (Ez a pozitív valószínűsítések illuzionizmusba torkolló bőségével jár együtt.) Teljes vakság ül rá a nemzeti tudatra, melynek következménye sokszor nagyobb katasztrófa annál, mint ami a helyzet helyes kiértékelése nyomán felmérhető, s ez esetben végleteiben, arányaiban csökkenthető lett volna.

A veszélyek maximalizálása túlzást foglal magában, miáltal tartós szorongás lesz úrrá az e mintához folyamodón. A szorongató elemek bősége és veszélyeztető jellegük felfokozott megítélése azonban a csoport szintjén távolról sem lefegyverző hatású (mint lenne egyéni szinten). A nemzet halálának, teljes pusztulásának a jövőbe vetítése azt a célt szolgálja, hogy cselekvésre mozgósítson, a megmaradás és a gyarapodás erőit elriassza. A magyar nemzeti romantika ilyen értelemben hasznosította Herder félreértelmezett jóslatát a magyar nyelv és vele a magyar

nemzet feloldódásáról a környező indogermán nyelveket beszélő népek tengerében.

A nemzeti létre nézve fenyegető, negatív kihatású események bekövetkezésének valószínűségét minimalizáló vagy maximalizáló minták végletei között találjuk a legkülönbözőbb tematizációkban jelentkező nemzeti félelmeket, melyek — ellentétben a nemzeti szorongással — nem általában s nem a végső perspektíva tekintetében, hanem egy-egy konkrét jelenség (például a nemzeti populáció fogyása, az anómiás jelenségek felszaporodása, az ismeretszint süllyedése, a nemzeti munka nemzetközi leértékelődése, az inflációs ráta növekedése stb.) vonatkozásában valószínűsítenek negatívumokat. Amennyiben e negatívumok előrelátása a kivédésüket vagy korlátozásukat (netán felszámolásukat) lehetővé tevő cselekvési programokkal társul, akkor a nemzeti félelmek hasznosnak, a társadalomban munkáló reformakaratot könnyítő tényezőknél minősíthetők. Felhalmozódásuk viszont nemzeti pesszimizmusra, kiábrándultságra és csalódottságra vezethet, mely óhatatlanul megkönnyíti a nemzeti szorongás állapotának kialakulását, mely társadalompolitikailag nehezen kezelhető hangulatok és indulatok táptalaja.

A nemzeti társadalmak válságainak lezárulását követően jelenik meg a nemzeti újjászületés és felemelkedés hite, mely ha nem manipulált, akkor a nemzeti társadalom szociálpszichológiai immunreakciójának tekinthető a romlására vezető külső és belső erőkkkel szemben. Kivételes erejű hitről van szó, mely azonban egy nemzedék életében csak egyszer működik, ismételten nem vethető be.

A *viszonyítás* olyan értelmező működése, melynek során a teljesítményekre és a képességekre vonatkozó ítéletképzés érdekében valamilyen vonatkoztatási keret kerül alkalmazásra. Viszonyítás esetében döntő, hogy mérhető vagy mérhetetlen képességekről és teljesítményekről van-e szó. Vannak elvileg mérhetetlen képességek és teljesítmények (például a nemzeti líra szerzőinek tehetsége és művei); melyek korlátlan viszonyító manipulációkat engednek meg. A mérhető képességek és teljesítmények (például egy főre eső nemzeti jövedelem) kényelmetlenebbek, az önkényes viszonyításnak jobban ellenállnak (Festinger, 1976).

A vonatkoztatási keret (*igényszint*) származhat belső vagy külső forrásból. Amennyiben belső forrásból származik, a vonatkoztatás az előzetesen megtapasztalt sikerek vagy kudarcok bázisán alapul. A külső forrásból származó vonatkoztatási keret környezeti, más nemzetek és nemzetcsoportok köréből származó adatokra támaszkodik.

Az elégedettségérzet kialakításáért és fenntartásáért munkálkodó nemzeti ideológia többféle módon állíthatja szolgálatába a viszonyítás alapját képező igényszintet. Amennyiben a nemzet múltbeli teljesítményei válnak vonatkoztatási bázisává, olyan sikersorozat konstruálására érezhet az ideológia indíttatást, melyben a múlt mindig meghaladottként jelentkezik, s ily módon erőteljes fejlődésmélység keletkezik. A múltbeli eredmények gondos szelekciója révén sikerláncolat állhat elő, ahol minden egyes láncszem az előző láncszemek összességéhez képest többletet, előrehaladást mutat.

Vannak azonban olyan körülmények, amikor ez a konstrukció lehetetlen, mivel nehéz olyan eseményeket találni, amelyek a megelőző kulcseseményekhez képest sikerként állíthatók be. Ez esetben az egyik kínáló út a „romlásos” nemzeti tudat konstrukciója, amikor a hajdani dicsőség föllevenítése és ébren tartása a jelenbeli sikerek elérésére biztathat. Veszélye ennek a megoldásnak, hogy könnyen pesszimizmusba, búsongásba, szorongató, némelykor már-már mazochista színezetű nemzeti önszemléletre vezethet.

A másik kínáló út biztonságosabb. Ilyenkor külső vonatkozások igénybevitelére kerül sor, amikor is olyan csoportok teljesítményeit veszi az ítéletalkotó alapul, amelyeket saját csoportjához képest alacsony teljesítőknél lát. Ezáltal szolid sikerélmény remélhető, hiszen az önkényesen megválasztott negatív háttér előtt önnön mérsékelt teljesítményei is pozitív színben tűnhetnek elő.

Egyértelműbb a pozitív önértékelés megszerzése, ha a saját teljesítmények viszonyítása olyan csoport vonatkozásában történik, melyek értékelése eleve pozitív. Ez esetben az önértékelés kialakításában szerepet játszó belső és külső vonatkozások kölcsönösen felerősítik egymást. Kockázata ennek a megoldásnak, ha túl nagy a szakadék a vonatkoztatásul választott, pozitívan értékelt csoport és a saját csoport között, hiszen ilyenkor ugyancsak előállhat a már emlegetett pesszimizmus, a lemaradástudat által okozott kínzó reménytelenség érzete.

Utóbbi esetben jön létre a *komplexusos viszonyítás*, mely lehet *sértődöttség*, *önsajnálát*, *resszentiment*. „A resszentimentes embernél hiányzik a saját szféráján kívüli nagyság és szépség boldogító tisztelete és igenlése. Ő a komparáció, a szüntelen összehasonlítás embere, aki folyvást önmagára sandít, hogy vajon az a szép és jó, amit más lát, neki hogyan állna.” (Carl Haensel találó meghatározását idézi Szabó, 1981.362.) A komplexusos viszonyítás gyakori változata a *kompenzáció*, mely a nemzeti csökkentértékűség okozta ellentmondásérzet kivédésére szolgáló érte-

mezési művelet. A kompenzáció vezető dimenziója a „nagyság-kicsiny-ség”. Különös módon kompenzációra egyaránt okot érezhetnek magukat „nagyak”, illetve „kicsinynek” látó nemzetek. Ez arra utal, hogy nem aritmetikai mércékről, hanem ideologikus önértelmezési sémákról kell beszélnünk, melyek segítségével képességeikben és teljesítményeikben bizonytalan nemzetek bizonyítani vélik erejüket. A „nagy”, illetve a vele presztízsszempontból egyenértékű „világon első” jelző alkalmazása a legkülönfélébb témákra, lehetővé teszi, hogy a nemzet önbecsülésre tegyen szert, s önkényesen kiválasztott képességeit vagy teljesítményeit nagyak tartva, vágyainak megfelelő rangra tartson igényt a többi nemzet előtt. (Ezt a kompenzációs törekvést láthatjuk viszont a különféle sporteredmények, találmányok, természeti csodák, extremitások és kuriozitások nemzeti szempontból történő nyilvántartásában, melyeknek egyébként csak a Guinness-féle rekordok könyvében lenne méltó helyük.)

Aritmetikailag álcázott ideologikus értelmezési keretté válhat a *többség-kisebbség* viszonyítás, melynek veszélye a nemzeti kategorizációkkal törvényszerűen együtt járó homogenizációs hatásból ered. Adott nemzeti kategóriával azonosuló többség, valamint attól eltérő, más nemzeti kategóriával azonosuló kisebbség (nemzetiség) látható, tapasztalható konfliktusa hamis perspektívákat eredményez kölcsönösen, ha egyéb, gazdasági, politikai, nemzetközi konfliktusok leképezésére szolgál.

A folyamat jelenségtanának lényegéhez tartozik, hogy a résztvevők számára lehetetlen a konfliktus megértése, hiszen a többség-kisebbség ideologikus értelmezési sémájától elvakítva mindegyikük csak azt fogadja el valóságosnak, amit ő maga annak tart. A többségi perspektíva ebben az esetben a kisebbség jogainak visszaszorításában, életlehetőségeinek korlátozásában, végsősoron felszámolásában látja a konfliktus megoldásának egyedüli módját. Szélsőséges esetben ez a kisebbség fizikai felszámolásában, kitelepítésében vagy kiűzésében mutatkozik meg. Kevésbé szélsőséges, de a gyakorlatot mozgató gondolkodás nívója tekintetében azonos jellegű esetben a kisebbség erőszakos beolvasztása következik be. (Sovány vigasz, hogy a történelem tanúsága szerint bárhol is éltek a kisebbségek, az alapkönfliktusok sehol sem oldódtak meg.) A kisebbségi perspektíva pedig egyoldalúan sérelemközpontú, defenzív, paranoidás, illetve önfeladó értelmezésnek kedvez. Bűvös kör keletkezik, mely tartósan mérgezi a társadalom életét.

A nemzetállamok együttélése minden nemzeti ideológia számára szükségessé teszi olyan értelmezési szerkezetek kialakítását, melyek se-

gítségével az egyes nemzetek önmagukat elhelyezni képesek a nemzetközi térben. A nemzetek közötti viszony egyenlőtlenségének feltételezése eredetileg egyaránt hiányzott mind az államnemzeti, mind a kultúrnemzeti keretek között kialakult nacionalizmus ideológiájából. A realitások azonban nagyon gyorsan rációfoltak erre az idealizmusra, mely a gyakorlatban a nemzetközi viszonyok *geopolitikai* értelmezésének adta át helyét. Ez az értelmezés a nemzetközi viszonyokat alapvetően erőviszonyok képében jeleníti meg, ahol egy-egy nemzet erejének forrása lehet gazdasága, kultúrája, demográfiai helyzete (Gombár, 1984. 111–112.). A geopolitikai értelmezésben minden nemzetállam alapvető érdeke az expanzió, melynek csak a többi nemzet hasonló hajlandósága vethet gátat. Ez a szemlélet a nemzetek egymás közti viszonyát egyensúlyi állapotként látta. Az „egyensúly” persze nem egyenlőség, hanem egy olyan nemzetközi status quo ideológiai címkéje, mely az adott helyzetből más nemzetek hátrányára előnyt húzó nemzetek (a „nagyhatalmak”) alkuját foglalja magába. Ez az egyensúly természetesen feszültséggel terhes, s időről-időre fel is borul, hogy azután új szereposztásban megint helyreálljon. A nemzetközi egyensúly geopolitikai értelmezése eszerint egyáltalán nem zárja ki, hogy az egyensúly fenntartásáért „felelős” nagyhatalmak övezetében ne létezhesse tartósan éppen az egyensúly megőrzésének érveléssel igazoltan alárendelt, függésben tartott, korlátozott szuverenitású nemzetek. A nemzetközi viszonyok *egyenlőségen* alapuló *internacionalista* értelmezése az eredeti idealizmushoz való visszatérést jelenthetné, azonban ezt az értelmezést a nemzeti ideológiák inkább szavakban, mintsem tettekben alkalmazzák.

A nemzeti szimbólumok

Míg az emberi kommunikáció jelei egészében véve a személytelen társadalmi szférától a legbelső személyes szféráig hatolóan alkalmasak lehetnek jelentésképzésre, addig a jelképek kötött, szigorúan szabályozott jelentésképzést tesznek csak lehetővé, kevés teret hagyva az egyéni értelmezés manőverezésére. Ezáltal kizáródnak a plasztikus személyi és társas variációk. Következésképpen a jelképhasználat jellegzetesen csoportszinthez kötött, kevésbé bontható le személyes, individuális szintre. Ebből az következik, hogy a jelképek átélése elsődlegesen közösségi élményként jelentkezik az egyénben, akinek individualitása az átéléskor mintegy felfüggesztődik.

A jelkép ősi kommunikációs eszköz. A jelképek révén történő kommunikációban nemcsak a jelképhasználók közösségi meghatározottsága nyilvánul meg, hanem — ha Jungnak hinni lehet — az alapvető jelképek azonossága és örök visszatérése a különféle közösségi jelképekben az emberiség mint (potenciális) csoport egységére utal. Jung szerint minden egyes alapvető szimbólumba (a szimbólum szót a jelkép azonos értelmű szavaként használjuk) az emberi sors egy-egy tipikus rezdülése van bezárva, amely az ősidők óta mindig előfordul, és amíg ember él a földön, menete változatlan lesz (születés, halál, élet, föltámadás, harc, szerelem, hatalom stb.).

Függetlenül attól, hogy osztjuk-e vagy sem Jung elképzeléseit a szimbólumok ősiségét és öröktől valóságát illetően, a jelképek és a csoportok kapcsolatát mindenképpen történeti beágyazottságban kell szemlél-nünk. A jelképek a csoportok időben való létezésének jelző csillagai, melyek lehetővé teszik a csoport számára az önazonosság jegyében történő stabilizálódást. Egy csoport annál szilárdabban érzi magát beágyazva a világba, minél messzebbre vezetheti vissza keletkezését az időben, s minél ősbib sorsmozzanatok kódolhat jelképeibe. Mitikus eszközről van tehát szó, mely persze modern viszonyok között sok tekintetben átalakul.

A jelképek kollektív kötöttsége, történelemteremtő képessége megérthetetlen, ha nem vesszük figyelembe az általuk keltett jelentések sajátos és mély érzelmi töltetét. A jelképek révén nem egyszerűen a csoport azonossága jut kifejezésre. A jelkép használójában olyan azonosulást vált ki, mely messze túlmutat a személy individuális létezésének határain. A jelképek útján történő kommunikációkban az ember énje interakciós szereprétegeinél jóval mélyebb szintű rétegekkel vesz részt: egy kórus tagjának érezheti magát, mely időben megszakítatlan sort képezve a hajdan élt elődöket, a jelenben élő kortársakat és a majd megszületőket egyaránt magába foglalja.

Fentiek alapján belátható, hogy egyetlen nemzet (vagy más csoport – toborzó ideológia) sem nélkülözheti a jelképeket ideologikus kellektárából, legfeljebb az lehet kérdés, hogy milyen tematizációs összefüggésekből táplálkozó jelképek álljanak előtérben.

A nemzeti szimbólumok sűrítetten jelölik a nemzeti élet összes vonatkozását. E szimbólumok folyamatosan ontják a nemzet léteire vonatkozó elsődlegesen érzelmi jellegű információkat. E hatás kifejtésére csak akkor lesznek alkalmasak, ha hozzáférhetőek, használatuk szabályai

pedig nyíltak, mindenki számára ismertek. Mivel az azonosulás ősi érzelmi, közösségi motivációja élteti őket, hiba volna túlzott jelentőséget tulajdonítani annak a kérdésnek, hogy tematikusan mi a bennük megragadható tudásmozzanat. Éppen az a lényegük, hogy gondolatilag plasztikusak, „poliszémikusak”, azaz minden kor és minden társadalmi réteg képes a maga szabta nemzeti jelentéseket beléjük látni.

A nemzeti lét témakörében a nemzet neve denotatív funkcióin túlmenően nem egyszerűen pozitív konnotációk forrása, hanem egyúttal szimbólumként is hasznosulhat. A nemzet neve olyan csoport létezésének szimbóluma, mely a maga teljességében csak képzeleti térben létezik (Anderson, 1983). E csoport magához tartozóként tartja számon a már meghaltakat és a még meg nem születetteket. A nemzeti szimbólumként hasznosuló nemzetenév ezt a már, illetve még nem létezőt is magába foglalni képes, öröklétbe vetítve a nemzeti létet.

A névvel egyenrangú nemzeti szimbólum a *haza*, mely a nemzet életének földrajzi helyszínére utalván a természeti tematizációkban helyezkedik el. Az „anyaföld”, „szülőföld”, „szülőhaza” összetételek kapcsán Jung helyesen jegyzi meg, hogy a közösségi lét vérségi kötelékeit idéző allegorikus összetételekről van szó, melyek a haza-szimbólum archetipikus voltát bizonyítják. A szociobiológia e szimbólumát az állatok „territoriális” viselkedésével hozza összefüggésbe, mely arra motiválja az állatokat, hogy a lakóterületüként bejárt és hasznosított területet a betolakodóktól fenyegetéssel, támadással megvédjék (Barash, 1980. 169.).

A nemzeti állam szimbólumait kifejezetten arra a célra hozták létre, vagy ha már megvoltak, idővel arra a célra kezdték alkalmazni, hogy az adott nemzetet szimbolizálják mind a nemzet tagjai, mind más nemzetek előtt. A nemzeti állam szimbólumai az adott nemzet hivatalos reprezentálói, s ilyen minőségükben büntetőjogi védelemben állnak, sértésük, rongálásuk, illetéktelen adaptálásuk tilos. A szimbólum ebben a funkciójában még őrzi eredeti totemisztikus vonásait, amennyiben azonosnak tekintik azzal, amit csak helyettesít, képvisel.

A vizuális nemzeti szimbólumok sorába tartozik a címer és a zászló, melyek ikonikus és analógiás kódok segítségével ősi közösségi kötődésekre utalnak vissza. Ezek a szimbólumok láthatóságuknál fogva jó támpontot adnak a helyszínek, helyzetek nemzeti azonosítására.

Az auditív szimbólumok sorába tartoznak a dalok, énekek, melyek közül egyik vagy másik a nemzet himnuszává lesz. A himnuszok szövege

a nemzet sorsát, hivatását nagyhatású érzelmi élménnyé képes alakítani a nemzet tagjaiban. Hankiss Elemér száz-egynéhány nemzeti himnusz szövegének áttekintése után a következőképpen összegzi tapasztalatait: „felidézük a hajdani szolgaságot és a zsarnok elleni hősi küzdelem emlékeit, zengik a szabadság, a becsület, a diadal dalát (főképpen a dél-amerikai országokban), idézik az ősök szellemét, és az istenekhez vagy az uralkodóhoz fohászkodnak (a távol-keleti országokban), zengik a békét, az ország tájainak szépségét, népének szorgalmát és boldogságát (főképpen a skandináv és az angolszász országokban), zengik az igazság, a törvény, az egység, a becsület dicséretét (egy-két frankofon országban), kardot csörtetnek, hörgik a gyűlöletet és a harcra készséget a zsarnok és minden ellenség ellen (nagyon sok országban).” A felsorolásból nyilvánvaló, hogy a nemzeti himnuszok alapvető értékek terébe helyezik a nemzetet, ily módon is mélyítve a nemzet iránti pozitív attitűdöt. Hankiss Elemér fontos észrevétele, hogy a himnuszokban igen ritkán fordul elő disszonáns mozzanat, mely negatívumot vetítene rá a pozitívnak láttatni kívánt nemzetre. „...De a magyaron kívül — folytatja Hankiss az imént idézett gondolatmenetet — az uruguayi himnusz az egyetlen, amelyben megpendül a bűntudat, és az olaszban, a görögben a múlt miatti szégyenkezés motívuma. A magyar himnuszban viszont ez az egyik legfőbb, szinte a himnusz alaphangját meghatározó motívum.” (Hankiss, 1983. 348.)

A hovatartozás okán pozitívan értékelt nemzet és annak negativitást kiváltó bűnössége közötti disszonancia keletkezési mechanizmusát Hankiss az ótestamentumi hagyományokra vezeti vissza. Eszerint a feszültség oldódása a nemzet felmagasztalását, értékekben való megújulását eredményezi, s nem taszít végleges meghasonlásba. (Ha ez lenne az eredmény, a himnusz nem tölthetné be feladatát.) A mechanizmus tehát a következő: „Isten a maga választott népét bünteti a legszigorúbban — mert próbára akarja tenni — türelemmel kell hát viselnünk a szenvedéseket — mert ha igaznak találtatunk — Istennek nagy tervei vannak velünk, az ő választott népével.” (Hankiss, 1983. 349.)

Az állami intézmények ugyancsak szimbólumok segítségével válnak azonosíthatóvá. Ezek a szimbólumok részben vagy egészben egybeesnek a nemzeti szimbólumokkal. Fontos szerepük van az egyes intézmények (vasút, posta, rendőrség, katonaság, bíróság stb.) alkalmazottai számára előírt egyenruháknak. Az egyenruhák nemcsak az egyes intézmények tagjainak azonosítására szolgálnak, hanem az intézményen keresztül

magát a nemzeti államot is szimbolizálhatják. Különösképpen állhat ez a hadseregre, melyet a nemzeti ideológiák előszeretettel állítanak a nemzeti állam tengelyébe.

A kultúra egyes csúcsteljesítményei, kiemelkedő alkotók, egyes kitüntetett kulturális intézmények és szervezetek egyaránt nemzeti szimbólummá lehetnek. A kultúrnemzeti fejlődésben a kulturális tematizációba eső szimbólumoknak kiemelkedő jelentőség jut, hiszen ebben az esetben — mint láttuk — az állam eredetileg nem esett egybe a nemzettel. Az egybeesés hiányának oka az volt, hogy az állam nemzetek felett állónak tartotta magát, vagy a keretei közé tartozó egyik nemzet állama volt, miáltal más nemzetek, nemzeti kisebbségek hátrányosan megkülönböztetésben részesültek. A nemzeti színház, nemzeti múzeum, egyes irodalmi, képzőművészeti, építőművészeti alkotások kultikus reminiscenciák ébresztésére alkalmas jelképekké válnak ilyenkor. Hasonló okok játszanak közre az egyházi, vallási szimbólumok nemzeti szimbólumokká történő átváltozásában. Ha a nemzeti társadalomnak nincs megfelelő autonóm politikai kerete, mely teret engedne saját jelképeinek, az egyházi szervezet könnyen helyettesítője, sőt kovásza lehet a nemzeti érzést generáló politikai keretnek, szállítóójává válhat nemzeti jelképeknek.

A gazdasági tematizációba eső jelképek megkülönböztethetők aszerint, hogy ipari vagy mezőgazdasági témákból merítik tárgyukat, illetve aszerint, hogy alapanyagokra vonatkoznak, melyek megvannak, csak ki kell termelni azokat, illetve feldolgozóipari termékek („orosz erdő”, „a román föld méhének kincsei”, „arab olaj”, „acélos magyar búza”, „holland tulipán”, „svéd acél”, „angol szövet”). A nemzeti szimbólumképzés ez esetben a típusalkotásra épül.

A jelképek soha ki nem apadó forrását képezi a történelem. A történelemből származó jelképek a nemzeti lét időbeli dimenziójának kézzelfogható megjelenítői. A nemzeti élet múltban lezajló drámai fordulatainak színhelyei, szereplői, a fordulatra emlékeztető tárgyi emlékei kiválóan alkalmasak arra, hogy jelkép, s ezáltal a nemzeti érzést ébren tartó tisztelet kiváltóivá váljanak. Az emlékhelyek, zarándokhelyek, sírok, mauzóleumok, ékszerek, ruhadarabok és egyéb rekvizitumok képezik ezekben az esetekben a jelentést hordozó tárgyi, objektív mozzanatokat.

A politika kétszeresen is jelen van a nemzeti szimbólumok társadalmi életében (Mosse, 1975). Egyrészt a politikai mező mint a nemzetállami lét terepe, eleve nemzeti jelképek forrása. Az alkotmány, függetlenségi

nyilatkozat, parlament, elnök stb. mind jelképezhetik a nemzet politikai létét. Másfelől az egyéb tematizációkban született nemzeti jelképeknek is fontos politikai szerep juthat akkor, ha csorba a nemzeti függetlenség, illetve a hatalom nem tud vagy nem kíván a nemzeti érzéshez fordulni legitimációja érdekében.

A nemzeti szimbólumok eltávolítása, a nemzet életéből történő kiszakítása kárhozatos cselekedet. E szimbólumok eltávolítása, a nemzet életéből történő kiszakítása kárt okoz a nemzet társadalomlélektani értelemben vett egységének, elmetsződnék ezáltal a gyökerek. A kiirtás azonban nem annyira könnyű, mint amilyennek látszik. A jelképek fennmaradásához pszichológiai erejük folytán a nemzet elemi érdekei fűződnek. Mivel a nemzet létét az örökléte hivatottak ágyazni, amúgy is időtlenek, s ezáltal feledésbe merülésük nem egyhamar várható. Az új szimbólumok nap mint nap történő látása, megtapasztalása elnyomatás-érzést váltva ki, csak fokozza a régiekhez való ragaszkodást. (Történelmileg tanulságos ebben a tekintetben a svájci „Gessler-kalap” sorsa.)

A nemzeti jelképek és a nemzeti jelkép erejére szert tevő aktuális politikai gesztusok (függetlenségi, semlegességi, elszakadási nyilatkozatok, tiltakozásként elkövetett öngyilkosságok, látványos demonstrációk stb.) működése akkor a legérdekesebb, ha a jelen hevében, valamilyen nemzeti konfliktus katalizmájában reális mozzanatok képében vesznek részt. Helyettesítvén a reális politikai cselekvéseket, működtetésük láthatóan nem ütközik komoly akadályokba, ennél fogva kockázatos politikai illúziók táptalajává válhatnak, hiszen tömeghatásuk, pszichológiai erejük szappanbuborékként szétpattan, mihelyt a konfliktus sorsát eldöntik a reális erőviszonyok. Ha egyszer már létrejöttek, az adott küzdelemben elveszthették erejüket, de sosem kizárt, hogy feltámadván újra politikai funkcióhoz jutnak. Stabilizálódni azonban mindig csak a politikai realitások talaján képesek. Nemzeti jelképek kialakulása, lecserélődése százados történelmi folyamat, melybe belenyúlni, kertészkedéssel metszeni és ojtani hálátlan vállalkozás. Végül is tartós hatást gyakorolni képes új jelképek csak akkor jelenhetnek meg, ha a nemzet létét érintő, gyökeresen új körülmények keletkeznek, amelyek reprezentálása híján a csoport azonosságtudata rendülne meg.

A forgatókönyvek

A forgatókönyveket Abelson olyan epizódszervező tudásként definiálja, mely lehetővé teszi az egyének számára az epizódokban történő cselekvő

részvételt (Abelson, 1976). A forgatókönyv jól kidolgozott megismerési keret, mely lehetővé teszi, hogy a személy a helyzetnek meghatározott jelentést tulajdonítson. A forgatókönyveknek vannak belépési feltételeik (melyek alapján tudjuk, hogy kerülhetünk be a helyzetbe), vannak indokaik (miért kerültünk bele a helyzetbe) és van speciális funkciójuk, mely nélkül szétesnének (Schank, 1975).

A nemzetre vonatkozó ideologikus tudáskészlet által kínált forgatókönyvek jellemző vonása, hogy kivitelezésük akkor minősül ésszerűnek és normálisnak, ha nagyszámú ember vesz bennük részt. Egyedül vagy néhány személyre korlátozódó társas helyzetben legalábbis furcsa volna az olyan forgatókönyvek megvalósítása, mint például „nemzeti ünnep”, „zászlófelvonás”, „szónoklat” stb. Ilyen esetek, ha előfordulnak, kényszerneurózisra vagy egészen specifikus lelkiállapotra utalnak, melyet a nemzeti megszállottság jellemez.

A rituális forgatókönyvek ünnepek alkalmával valósulnak meg. A nemzeti ünnepek, ha valóban jól funkcionálnak, semmivel sem pótolható eszközök arra, hogy a nemzet tagjaiban a kollektív nemzeti azonosulás élményét fölkeltsék. A nemzeti ünnepek — mint az ünnepek általában — a nemzeti eszmekör jegyében tagolják az időt, ciklikusan felidézve a nemzeti múlt és sors kitüntetett fontosságúnak tartott mozzanatait (államalapítás, győzelmek, vereségek, hősök, vértanúk, forradalom, függetlenség, alkotmány). Az ünneplés forgatókönyvei rituális viselkedések láncolatát írják elő a résztvevők számára. A viselkedési kánon betartása révén ünnepi élmény jön létre, mely az ünnep jellegének megfelelően örömmérettel, szomorúságérzettel kell hogy járjon. A kánon szabályainak megsértése többnyire szankciókat von maga után.

A rituális forgatókönyvek a nemzeti ideológia nagy gonddal kialakított művei, melyek folyamatos ismétlődésük és hagyományozódásuk folytán a nemzeti érzés- és tudatvilág fontos indoktrinációs eszközei.

Rituális forgatókönyvek nemcsak a nemzeti ünnepek esetében valósulnak meg, hanem alkalmi demonstrációk, felvonulások, előre megtervezett megmozdulások esetében is hasonló forgatókönyvek működnek a résztvevőkben, akiket nemzeti célok jegyében hívtak össze. A rituális elrendeződés demonstrációs hatásai eltérőek a tömeg tagjai és a tömegdemonstráció szervezői, a forgatókönyvek voltaképpeni szerzői számára. Politikai haszon többnyire csak a szerzőknek jut. A tömeg ilyenkor a szerzők által eltervezett politikai cselekvés eszköze. A tömeg tagjai már a tömeghelyzetben szokásszerűen érvényesülő kognitív gátak folytán

sem lehetnek abban a helyzetben, hogy a szóban forgó politikai cselekvés céljait illetően alaposan tájékozódhassanak. A jelszavak, a politikai szónoklatok, a rituálisan előírt viselkedések (kórus, ének, eskü stb.) még ha nem is leplezik el a valódi célokat (bár sokszor a leplezés gyanúja óhatatlanul felmerül), lehetetlenné teszik a teljes körű politikai részvételt. A célok mérlegeléséről, megválasztásáról, megfelelő eszközök tudatos alkalmazásáról, valódi döntésről szó sem lehet. A tömeg lelketlen vezérek lelkes statisztériájaként szolgál.

A spontán tömegek résztvevői számára a forgatókönyv jóval lazább, mint a rituálisan szervezett tömegek esetében. A meglepetések, megjósolhatatlan destruktív vagy konstruktív fejlemények alapján arra következtethetünk, hogy a forgatókönyv voltaképpen teljesen nyitott, improvizációknak enged teret, már amennyire százezres embertömeg egyáltalán improvizálni képes. A hagyományos tömeglélektan gyanakvással és rettegéssel viszonyul a spontán tömegekhez (Le Bon, 1916), pusztá destruktív erőt látva bennük. Ugyanakkor a tömeghelyzet által felfakasztott energiák a maguk rendetlenségében a mindenkori társadalmi rendet fenntartó hatalom alternatívájaként megfelelő félelmetes erejű cselekvésre adnak módot. E cselekvési potenciál megtapasztalása a spontán tömegekre felszabadítóan hat: tanulás következik be, mely hatással lehet a tömeg tagjaira jóval azután is, hogy a tömeg fölsozlott.

Anélkül, hogy lebecsülnénk a tömeghelyzetben rejlő destruktív potenciál mértékét, érdemes a konstruktív mozzanatokra is felhívni a figyelmet (Reicher, 1988). A hatalomérzet hevében edződő új tapasztalás kognitív következményekkel is jár: a nemzeti kategória esetében ez azt jelenti, hogy a kategória újraértelmeződik, új jelentésekkel telik meg: akciók történnek, melyek a nemzeti történelem sorsfordító akcióinak bizonyulnak, de előzetesen még csak gondolni sem mert rájuk senki. A tömegről mint destruktív erők forrásáról alkotott elképzelés azoknak a műve, akik a tömegcselekvésben mást mint anarchiát, rendetlenséget, rombolást nem képesek látni, mivel perspektívájuk nem terjed túl azon, ami mint rend érvényes számukra. E konzervatív tömegképnek azonban van radikális alternatívája is. A spontaneitás és a cselekvés képessége együttesen jelentkezik a tömegben, miáltal a tömeget a társadalmi kreativitás ágenseként is jellemezhetjük.

A tömegcselekvés kognitív következményeként születő kategorizációs újdonságok persze törékenyek, sokféleképpen értelmezhetők, s primitívizálódásra, dogmatizálódásra hajlamosak. A spontaneitás sem

tartható fenn sokáig: a tömegviselkedés fáraszt, és maga is fáradásra hajlamos. A fáradás következménye a tömegek lassú vagy hirtelen bomlása, illetve ritualizációjuk, amikor is eltűnik a spontaneitás, kreativitás, s az eredeti frissítő tömegélmények egyre fakuló látszatai maradnak csak vissza.

A nemzeti ideológia által formált tudáskészlet tömeghelyzetekre kidolgozott forgatókönyvei nyomán keletkező tömegviselkedés azzal a hatással jár, hogy a tudáskészlet ideologikus tartalmai félelmetesen leegyszerűsödnek, a pillanat varázsában érzéssé, indulattá válva a tömegbe verődött társadalmilag rettenetesen homogén együttest homogén pszichológiai masszává gyúríják. A nemzeti jelszavak hívásának engedelmességekben is ott szunnyad egyidejűleg a spontán kreativitás, a konstruktivitás, valamint a destruktivitás is, és hogy melyik jut uralkodó tendenciaként felszínre, már nem a forgatókönyv függvénye.

Irodalom

- Angelusz, R. — Csepeli Gy.: Kövei vagy kenyérrel. A megismerési egyensúly elméleteinek bírálatához. *Valóság* 1982. 3. 51-62.
- Angelusz, R., Nagy, L. G., Tartos, R., Terestyéni, T.: *Gazdaság és életszínvonal a közgondolkodásban. Esettanulmányok a 70-es évek második feléből* Budapest 1984.
- Bourdieu, P.: Az identitás és a reprezentáció. A régió fogalmának kritikai elemzéséhez. *Szociológiai Figyelő*. 1985. 1.1.
- Ehnn, B.: *National feeling in sport*. Előadás a Budapesten 1988. V. 1-3. között rendezett *National Culture as a Process: Hungarian and Swedish Experiences* címmel rendezett konferencián.
- Festinger, L.: *A Theory of Cognitive Dissonance*. Stanford 1957.
- Gerő, A.: Az ezredévi emlékmű. *Medvetánc*. 1987. 2. 3-27.
- Gombár, Cs.: *Egy állampolgár gondolatai* Budapest 1984.
- Hankiss, E.: A bűntudatról mint társadalmi jelenségről. In: *Társadalmi csapdák. Diagnózisok* Budapest 1982. 206.
- Kelley, H. H. Michela, J. I.: Az attribúció elmélete és kutatása. In: Hunyady, Gy. (szerk.) *Szociálpszichológia*. Budapest 1984. 55-115.
- Kruglansky, A. W., Ajzen, I.: Bias and errors in human judgment. *European Journal of Social Psychology*. 1983. 14. 1-44.
- Le Bon, G.: *A tömegek lélektana*. Budapest 1913.
- Lichtenstein, S., Fischhoff, B., Phillips, L. D.: Calibration and Probabilities: State of the Art to 1980. In: Kahneman, D. Slovic, P. Tversky. A (Eds): *Judgment under uncertainty: Heuristics and biases*. N. Y.: Cambridge University Press. 1982.
- Mosse, G. L.: *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*. New York 1975.
- Musil, R.: *A tulajdonságok nélküli ember*. Budapest 1977.
- Pléh, Cs.: *A történet szerkezet és az emlékezeti sémák* Budapest 1986.

Schank, R.: Az epizódok szerkezete a memóriában. In: László J. (szerk.): *Válogatás a szociális megismerés szakiroalmából*. Budapest 1975. 28-57.

Szabó, M.: Nemzetkarakter és ressentiment. Gondolatok a politikai antiszemitizmus funkcióiról. *Világosság*, 1981. 6. 358-362.

Tajfel, H.: Csoportközi viselkedés, társadalmi összehasonlítás és társadalmi változás. In: Csepeli Gy. (szerk.): *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Budapest 1980. 25-39.

Tajfel, H., Forgas, J. P.: Social Categorization: Cognition, Values and Groups. In: Forgas, J. (Ed.): *Social Cognition: Perspectives on Everyday Understanding*. New York 1981.

Tajfel, H., Wilkes, A. L.: Classification and Quantitative Judgment *British Journal of Psychology*. 1963. 101-114.

GYÖRGY CSEPELI

THE STOCK OF NATIONAL KNOWLEDGE

The stock of knowledge about the nation is presented as a collective system of interpretation and motivation whose constituents are readily available to all members of the national community. The primal constituent in the stock is the name by which the national group is distinguished from external, alien groups outside the national frame. The name of a nation ties in with a realm of other phenomena to do with its existence. The deepest layer of significance is formed by the symbols of the nation, whose mythical, tribal quality summons us specific archetypal patterns from a dim collective past, and sustains, at least on a psychological level, the now obsolete functions of primordial groups. The faith component of the stock projects an image of probability reinforced by the psychological need for inner balance, stability and adjustment-inner predictability-rather than by empirical evidence. The stock of knowledge that contributes to the people's awareness of their affiliation to the nation sheds a special light on their view of the world through a process of thematic interpretation. This information on the reality which has undergone thematic treatment becomes cognitively acceptable through typification, the creation of schematic programs for handling information that allow swift and smooth orientation within the sign-language associated with the quality of being national. The selective mechanism for comparing and assessing the relevance of components in the stock of knowledge functions parallel with the mechanisms that allow existence to be determined. By accepting particular values, people become aware of the relevant factors that enable them to decide what deserves, what should be aimed at, what should be furthered, and what should be eschewed.

ÁLLAM, NEMZET — ÉS A SZIGET

ANNE KNUDSEN

A korzikaiak mások!

Kisnemzeti gyakorlat és a grande nation

A legtöbb nem korzikai számára Korzika távolról sem egy nemzet. Ugyanakkor a külföldiek nagy része kissé bizonytalan annak a kérdésnek a megítélésében, hogy a sziget melyik országhoz tartozik: francia-e vagy olasz? E kettő, azonnal jelentkező reakció találóan összegzi Korzika és más európai kisnemzetek alapvető problémáját: kicsinységüknél fogva nem voltak képesek arra, hogy megvédjék határaikat, és így sorsukat a háborúzó szomszédok viszonylagos ereje határozta meg.

A következőkben röviden felvázolom a korzikai nép történetét, majd részletesebben foglalkozom azzal a kritikus időszakkal, amikor kialakult az a — ma már minden érintett számára általánosan elfogadott — nézet, hogy a korzikaiak mások. Végül pedig megpróbálom bizonyítani, hogy a korzikaiak valóban mások, még a róluk alkotott képtől is különböznek.

A középkorban és az újkor kezdetén Korzika is elsősorban az adófizető szerepét játszotta, akárcsak a mediterrán világnak — illetve gyakorlatilag Európa legnagyobb részének — legtöbb félreeső, mezőgazdasági vidéke. A Nyugat-római Birodalom felbomlása után a sziget különböző itáliai városállamok, köztük Vatikán fennhatósága alá tartozott, végül a 15. század elején Genova kezébe került. Korzika 90 kilométerre fekszik az olasz partoktól, és még ma is nehéz megközelíteni: kevés természetes kikötője van, belső területe pedig rendkívül nehezen járható. Az idegen megszállók általában bezárkóztak a part menti városokba, amelyeket jellemző módon ugyanúgy megerősítettek a szárazföld felőli oldalon — szemben korzikai leigázottjaikkal —, mint a tenger felől. Bőségesen volt rá okuk, hogy bizalmatlanok legyenek. Az írott történelem kezdete óta egyetlen évszázad sem múlt el a maga felkelése nélkül, és sokukat csak nagy nehézségek árán sikerült legyűrni. Bár egyetlen felkelés sem hozta meg a politikai függetlenséget, a szigetet csak közvetett módon kormányozták, északi felében pedig a 14. századi felkeléseket követően megszüntek a feudális viszonyok. Amikor egy nemzetgyűlés a 18. század